

både makt- och statusdimensionen i förening. Där statusgruppstrukturen är tillräckligt tät och tillräckligt lokalt sluten och där det finns mycket starka känslor av gruppgemenskap som är knuten till symboler, rymmer denna grupp ritualer och makthierarkier som gör att den regelbundet utövar våldshot för att framtvunga lydnad. Under dessa omständigheter uppfattas rituella överträdelser också som ett hot mot makthierarkin.

Rättfärdig ilska är en speciellt intensiv emotion därför att den uttrycks med en stark känsla av säkerhet. Individer känner att de har gruppens helhjärtade stöd. Personer som känner rättfärdig ilska uppfattar att denna ilska skall bekräfta och förstärka medlemskapet.

Den våldsammaste bestraffningen av rituella avvikare, som t.ex. offentlig tortyr och avrättning, uppstår i ett sammanhang där de politiska aktörerna både är våldsbenägna i sina verksamheter och aktiva när det gäller att tvinga fram speciella gruppkulturer.

Rädsla är en annan kortvarig negativ emotion. Den intensivaste och kortvarigaste formen av rädsla är den rädsla som gör att man avbryter aktiviteter. En vanlig form av rädsla utgörs av rädslan för sociala konsekvenser. Rädsla för våld eller rädsla för att bli socialt utesluten är en långvarigare upplevelse.

Sett i ljuset av sociala relationer är rädsla i grund och botten ett svar på någons ilska. Det är en föregripande emotion, tron att man kommer att bli skadad. Sålunda är rädsla mer direkt relaterad till långvarig emotionell energi som härrör från en underordning på maktdimensionen.

Rädsla är ett socialt hukande inför konsekvenserna av en förmodad aggressiv handling. Det är ett negativt föregripande av vad som kan komma att hända, vilket förutsätter tillräckligt med emotionell energi för att kunna ta initiativ eller åtminstone förbli alert inför situationer som innebär fara. Följaktligen kan man både uppleva rädsla av att förlora status och rädsla för maktbetvingande.

* * *

I det här kapitlet har vi redogjort för grunddragen i Randall Collins teori om interaktionsritualer. Ett centralt begrepp i hans teori är emotionell energi. Människor som har makt och status får emotionell energi, medan de som saknar makt och status förlorar emotionell energi.

I detta kapitel och de två föregående kapitlen har vi behandlat emotioner rent allmänt utan att närmare gå in på några specifika. En av de specifika emotioner som intresserat sociologer är skamkänslan. Den tar vi upp i nästa kapitel.

5 Sociologer om skam – tysk och nordamerikansk sociologi

Som framgått av tidigare kapitel implicerar många sociologiska teorier att emotioner är synnerligen viktiga för vår förståelse av samspelet mellan individer och mellan individ och samhälle. Men vi har kunnat se att emotioner i flera fall behandlas på ett mycket allmänt plan.

I detta kapitel skall vi redogöra för några framställningar där emotionen skam är i centrum. Vi börjar med att presentera och diskutera två tyska sociologer, Norbert Elias och Georg Simmel. Därefter tar vi upp några nordamerikanska sociologers framställningar av skam. Det största utrymmet ägnas åt Thomas Scheffs arbete med att utveckla en relationell teori om skam och stolthet.

Norbert Elias om skam

Vi har tidigare, i kapitel 2, behandlat den tyske sociogen Norbert Elias analys av civilisationsprocessen. Ett av hans viktigaste bidrag var att han upptäckte den sociala betydelsen av skam och den centrala roll som skamkänslan spelar för att förstå förändringar i uppträdande och etikettsregler under historiens gång. I boken *Civilisationsprocessen* del II, *Från svärdet till plikten*, behandlar Elias utförligt begreppet skam (Elias, 1939/1991). För Elias är skam inte enbart en personlig känsla utan också ett inslag i den samhälleliga sociala kontrollen. Mer specifikt hjälper den oss att förstå den s.k. civilisationsprocessen.

Skamkänslan, skriver Elias i *Från svärdet till plikten*, är en specifik sinneströrelse som automatiskt och vanemässigt uppkommer hos individen

vid givna tillfällen. Ömsom beskriver han denna sinnesrörelse med termen rädsla och ömsom med termen skam. Ytligt sett, menar Elias, rör det sig om en rädsla för social degradering eller, mer allmänt uttryckt, en rädsla för andras överlägsna attityder. Det är, i djupare mening, en form av olust eller rädsla som uppkommer i en speciell situation, när den människa som måste känna sig hotad på grund av sin underlägsenhet inte kan avvärja detta hot, vare sig direkt – t.ex. genom att angripa det fysiskt – eller på något annat sätt. Denna försvarslöshet inför andras överlägsenhet, detta tillstånd av att vara fullständigt utlämnad, framkallas inte direkt av hotet från en fysiskt överlägsen människa som är närvarande här och nu. Hos den vuxne beror försvarslösheten på att de människor vilkas överlägsenhet inger den försvarslöse och oroade individen rädsla befinner sig på samma linje som vederbörandes eget överjag, som den självtuktens apparatur vilken uppammats i individen av människor som han var beroende av och som därför förfogade över ett visst mått av makt och överlägsenhet över honom. Det betyder att den rädsla som vi kallar skamkänsla i hög grad är fördold för andra. Oavsett hur stark denna känsla än må vara kommer den inte direkt och öppet till uttryck (Elias, 1939/1991, sid. 359–360).

För Elias utgörs skamkänslan av en konflikt inom det egna själslivet. Denna konflikt som yttrar sig i skamrädsla är en konflikt som han på grund av sitt beteende fått med den delen av jaget som representerar den förhärskande samhälleliga uppfattningen. Det är en konflikt inom det egna självet. Den enskilde erkänner sin underlägsenhet. Han är rädd för att gå miste om kärlek eller aktning av dem vars kärlek eller aktning han är eller har varit mån om. Deras hållning har ingått i och befasts i hans sinne som en hållning vilken han automatiskt intar gentemot sig själv. Det är det som gör honom så försvarslös inför ett överlägset uppträdande hos andra som på något sätt utlöser denna automatiska reaktion hos honom.

Elias formulerar en hypotes om sambandet mellan skamkänslans samhälleliga och personliga dimension. Ju starkare det yttre tvånget genom samhällsstrukturen omvandlas till inre självtukt och ju mera omfattande och differentierad den ring av självtukt blir som lägger sig kring människans beteende i desto större grad yttrar sig rädslan för att överträda sociala förbud som skamkänsla. Det betyder att skamkänslan fungerar som en inre kontrollapparat. Den finns där för att varna oss för att överträda normer och påbud. Den gör sig påmind när vi överträder normer och påbud. Det förklarar också varför människor vanligtvis uppträder konformt och i enlighet med föreskrivna normer. Vi kan för-

nimma skamkänslan när vi gjort något som vi inte borde ha gjort eller misslyckats med något som vi förväntats klara av.

Graden av inre spänning, av sinnesrörelse som uppkommer närhelst människan känner sig trängd till att bryta denna ring av självtukt, varierar beroende på det samhälleliga förbudets och självtuktens styrka. I vardagen, skriver Elias, betecknar man kanhända denna sinnesrörelse som skamkänsla bara i bestämda sammanhang och när den har nått en viss styrka. Men till sin struktur är den trots olika nyanser och gradskillnader alltid samma företeelse.

Varje gång som civilisationen rycker fram blir den sociala rädslan eller skammen allt starkare och slutligen blir den jämfört med den fysiska rädslan allt mer dominerande. Om den fysiska rädslan var den typ av rädsla som dominerade på medeltiden så är det den sociala rädslan eller skamrädslan som är den dominerande rädslan för oss moderna människor.

När sammanflätningen mellan människorna ökar, dvs. när allt fler människor binds allt närmare varandra och när tvånget till självkontroll växer blir också människornas ömsesidiga betraktande av varandra starkare. Känsligheten och därmed förbuden blir allt mer differentierade. Mera omfattande och mångfaldigt blir också sådant för vilket man måste skämmas och sådant man finner pinsamt hos andra. Ju mer de starka kontrasterna i det individuella beteendet försvagas, ju mer de stora och gälla utbrotten av lust eller olust hålls tillbaka, dämpas, omvandlas eller undertrycks genom självtukten, (a) desto större blir sensibiliteten för schatteringar och nyanser, (b) desto känsligare blir människorna för mindre gester och former, (c) desto mer differentierat upplever människorna sidor hos sig själva och sin värld som förut av de ”otyglade affekternas ridå” hindrades från att tränga in i medvetandet (Elias, 1939/1991, sid. 365–366).

I civilisationsprocessen ligger en stegring i självtukten av emotioner som innebär att känslor hålls tillbaka. Spontana känslouttryckningar blir allt sälsyntare. Elias skriver:

Ju tätare det nätverk av interdependenser blir i vilket den enskilde individen inlemmas genom den fortskridande funktionsfördelningen, ju större de mänskliga områdena är som täcks av detta nätverk och som bildar en enhet till följd av denna sammanflätning, den må vara funktionell eller institutionell, desto mera hotad till sin sociala existens blir den individ som ger efter för spontana känslosvall och lidelser; desto mera gynnar samhället den som förmår dämpa sina affekter och desto starkare drivs också

varje enskild individ ändå från barndomen till att begrunda vilka verkningar hans egna och andras handlingar kan få längre fram i handlingarnas kedjereaktion.

Elias, 1939/1991, sid. 293

Skammens samhälleliga och personliga sida

För Norbert Elias har skamkänslan både en samhällelig och en personlig sida. Och Elias behandling av begreppet skam kan inte separeras från den utveckling som samhället har genomgått. Den civilisationsprocess i Europa som Elias beskriver tycks vara uppbyggt på två motsatta rörelser: å ena sidan den ökande användningen av skam som medel för självtukt, dvs. självkontroll, å andra sidan ett ökat undertryckande av skam. Skammen går, som den amerikanske sociologen Thomas Scheff påpekar, under jorden och leder till omedvetna beteenden (Scheff, 2001a).

I Elias analys av civilisationsprocessen utgör skam ett av huvudbegreppen. Genom noggranna studier föreslog han att ett viktigt drag i samhällets utveckling var att skam kommit att få en allt större betydelse för att förklara förändringar i etikettsregler och beteenden, kroppsfunktioner, sexualitet och ilska. Elias argumenterade för att en minskning av skamtröskeln i samband med upplösningen av det rurala samhället och en minskning av erkännandet av skam fick stora konsekvenser för nivån på människans självkontroll och behärskning.

Civilisationsprocessen innebär hos Elias en tydlig inskränkning i det emotionella utagerandet. Ilska, skam och förlägenhet hör till de emotioner som moderna människor måste lära sig behärska och undertrycka, åtminstone i mötet med andra människor.

Elias visar, som vi har tagit upp i kapitel 2, att en hel del av det som ger upphov till skam i moderna samhällen, t.ex. kroppsfunktionerna, utseendet och exponeringen av egna känslor, som t.ex. ilska och skam, inte gav upphov till skam i medeltidens Europa. Man kunde prata om de mest intima saker utan att detta gav upphov till skam eller förlägenhet.

Skamsignaler tjänar inte bara till att hålla den rätta distansen till andra människor utan också till att skapa en moralisk riktning för vårt beteende. Det vi benämner samvete skapas inte bara av vårt tänkande och våra kunskaper utan lika mycket av våra emotioner. Känslor eller föregripandet av skam vid betraktandet av en handling tjänar som ett moraliskt gyroskop.

Enligt Norbert Elias står civilisationens rötter att finna i skammens jordmån. Allteftersom civiliserade människor blir mer självdisciplinerade och självmedvetna förändras skam- och äckeltröskeln. I allt högre

grad känner vi skam och äckel inför våra kroppar. Vi täcker över och avskärmar våra djuriska själv. Såväl arbetsliv som privatliv kräver av den enskilde en allt högre grad av finkänslighet och återhållsamhet. De naturliga funktionerna upplevs som allt mer osmakliga och motbjudande. Speciellt människans sexualitet och aggressioner hämmas.

Som den engelske sociologen Dennis Smith skriver har civilisationen sina rötter i skam och skammen i sin tur sina rötter i kroppen (Smith, 2001). Den mänskliga kroppens ibland bångstyriga uppträdande gör det svårt att kognitivt kontrollera impulser och känslouttryck som rodnad, svettningar och darrningar. Det gör den enskilde, som ockuperar kroppen, sårbar. När kroppen spelar sina spratt kommer hon eller han att anklagas för att överträda reglerna för korrekt beteende. Ironiskt nog, skriver Smith, triggar känslan av skam många av dessa kroppsliga reaktioner, rodnad, darrningar, svettningar, som så att säga orsakar skam. Sådana reaktioner är ändamålsenliga i flykt- eller kampsituationer, t.ex. på slagfältet. Men de är inte ändamålsenliga i sociala situationer som kräver fysisk återhållsamhet.

För Elias är skam en komplex blandning som inkluderar själväckel, hämning, en känsla av isolering och framförallt rädsla. Civiliserade kvinnor och män räds det faktum att emotionerna kan bringa den enskilde i trångmål och därmed underminera den enskildes känsla av kontroll.

Dennis Smith skriver att civilisationsprocessen lämnar ett förtäckt budskap efter sig, nämligen det att bli civiliserad innebär att vi lämnar Edens lustgård (Smith, 2001). Till minussidan hör att människor skäms för sina kroppar och sina känslor och blir rädda för att uppenbara och avslöja dem. Människan har under civilisationsprocessens gång tillägnat sig kunskap, precis som Adam och Eva gjorde. Men priset för detta är att trösklarna för skam, äckel och pinsamhet har sänkts.

Men kontrollen över de egna emotionerna har också en annan sida. Den för med sig vetenskaplig objektivitet, rationell kalkylering, teknologiska och organisationella framsteg.

Kärnan i Elias behandling av begreppet skam kommer, som Scheff (2001a) påpekar, kanske klarast till uttryck i hans analys av ett längre utdrag av pedagogens 1800-tals arbete *The Education of Girls* som råder mammor hur man skall besvara de frågor om sexualitet som döttrarna ställer.

Barnen bör så länge som möjligt få leva i tron att en ängel kommer till modern med de små barnen, en legend som är vanlig på många håll och mycket bättre än den om storken. Om barn verkligen växer upp inför sina mors ögon kommer de sällan att ställa näsvisa

frågor på denna punkt ... inte ens när modern på grund av barnsbörd är förhindrad att ha dem hos sig... Om flickorna längre fram frågar hur det egentligen går till när små barn kommer till världen, skall man säga: Det är den gode Guden som ger modern det lilla barnet som har sin skyddsängel i himlen, och det var säkert denna ängel som på osynligt vis medverkade till att bringa oss denna stora glädje. Hur Gud ger barnen, det behöver du inte veta och det kan du inte heller förstå. I hundratals fall måste flickorna låta sig nöja med liknande svar, och det är moderns uppgift att så oavlatligt sysselsätta döttrarnas tankar med det goda och vackra att de inte har tid att grubbla över så-

dana saker... En mor ... bör bara en gång strängt säga: Det skulle inte vara bra för dig att veta en sådan sak och du bör undvika att lyssna på allt tal om detta. En verkligt väluppfostrad flicka kommer då framdeles att skylla allt tal om sådana ting.

Elias, 1939/1991, sid. 282

Elias kommentarer till detta utdrag är insiktsfullt. Han understryker repressionen i undertryckandet. I sin diskussion av von Raumers råd skriver han:

Det främsta syftet är att inympa 'blygsel för dessa ting', det vill säga skam-, obehags-, ångest- och skuld känslor, eller rättare sagt ett beteende som är anpassat till den sociala normen. Och man märker hur oändligt svårt det är för pedagogen själv att besegra de skam- och obehagskänslor som omger hela denna sfär. Man ser också här något av den djupa villrådighet som denna sociala utveckling försatt individen i; det enda råd som pedagogen förmår ge modern är att i möjligaste mån undvika att beröra dessa saker.

Elias, 1939/1991, sid. 283

Elias tolkning innefattar, som Thomas Scheff tar upp, flera intressanta frågor. Varför erbjuder van Raumer mamman ett sådant absurt råd?

Varför följer många mammor ett sådant råd? Varför gör också de flesta döttrar det? (Scheff, 2001a). I sin analys menar Scheff att Elias analys innefattar ett antagande om att var och en av de inblandade är för generade för att öppet kunna diskutera de sexuella frågorna. Von Raumers råd kan delvis ha att göra med hans manschauvinistiska position men troligen också med att han själv är alldeles för generad för att förstå sina egna råd.¹ Von Raumer, som det här är fråga om, skäms inte bara över sex. Han skäms också över att han skäms och sannolikt också över den skam som han väcker hos sina läsare. Von Raumers råd, menar Scheff i sin tolkning, är en del av systemet där försök att civilisera känsliga frågor resulterar i ändlösa kedjereaktioner av icke uppmärksammas skam. Kedjereaktionerna finns både inom personerna och mellan dem. Vi återkommer till denna typ av icke uppmärksammas skam längre fram i detta kapitel.

Georg Simmel om skam

Den tyske sociologen Georg Simmel behandlar utförligt skamkänslan i artikeln *Zur Psychologie der Scham* (Simmel, 1901/1983). Den är inte översatt och refereras därför mycket sällan i engelskspråkiga skrifter. I en fotnot anmärker Simmel att det är till skada för känslorna att begreppet skam framförallt har kommit att syfta på det sexuella livet. Därigenom får skambegreppet något grovt över sig, vilket gör att det blir svårare att använda på inre, själsliga områden. Skambegreppets övervägande sexuella övertoner hindrar det från att användas för att öka vår förståelse av människan och mänskliga värden.

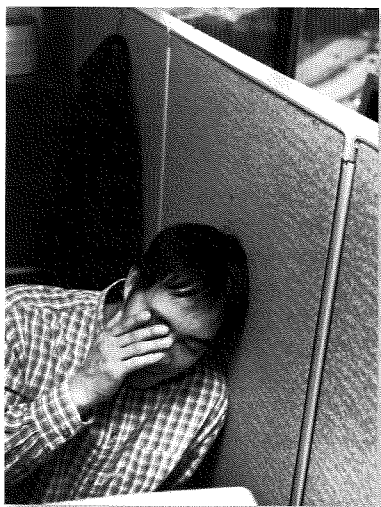
För Simmel rymmer skambegreppet ett brett spektrum med en gemensam nämnare. Skam kan omfatta allt från en lätt derangering av kostymen, beröm som vi inte förtjänar eller förlägenhet, till den grävsta moraliska överträdelse. Det gemensamma för allt detta är att det finns en gemensam stark betoning av jagkänslan som går hand i hand med undertryckandet av densamma. Genom att man skäms känner man det egna jaget förstärkt i de andras uppmärksamhet, samtidigt som denna förstärkning är knuten till överträdelsen av någon norm. Grunderna till skammen eller förlägenheten (Simmel tycks inte göra någon skillnad mellan förlägenhet och skam utan använder dem synonymt) är för Sim-

¹ Scheff menar att de tankar, känslor och handlingar som skapar ojämlikhet mellan könen inte bara är delvis omedvetna och intentionella, ett resultat av männens makt. Män drivs också av en önskan om prestige och status som innefattar en skamdynamik. De män som har en autentisk stolthet i sig själva behöver inga underordnade kvinnor. Det är bara de män som besitter en falsk stolthet, vars handlingar drivs av försök att undvika skam och underordning som önskar dominera kvinnor (Scheff, 2001a).

mel mångfaldiga. Skamkänslans särskilda plåga tycks bestå i osäkerheten av om man skall låta sitt jag framträda eller om man skall undertrycka det. Skamkänslan väcks bara när den pinsamma situationen rör hela människan och inte en aspekt av människan. En nedgången man som möter en tidigare bekant skäms över ett hål på kavajärmen därför att hålet symboliserar hela mannen och hans livshistoria. Han upplever att hålet på kavajärmen kommer att forma den tidigare bekantens bild av honom på ett negativt sätt. Hålet på kavajen är då inte i den andres ögon enbart en tillfällighet utan något som ger information om hur illa det är ställt med personen i fråga.

För Simmel, liksom för de flesta andra moderna uttolkare av skam, är skamkänslan en självbetraktande känsla. Människan har den förmågan att kunna bedöma sig själv, att göra sig själv till objekt, och genom att andra människor eller sociala grupper finns representerade i oss själva känner vi samma sak mot oss själva som vi kan känna mot andra. Av den anledningen kan vi låta detta inre läge framskynta, dvs. den andres attityd mot oss, och därmed skämmas för oss själva även om den andre inte är närvarande.

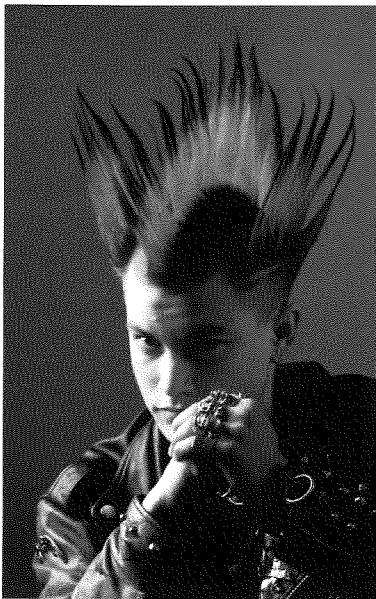
Simmel diskuterar också skamkänslans, som han kallar, sociologiska modifikationer. Och det är framförallt två tanketrådar hos Simmel som framträder när det gäller orsakerna till skam. Den ena tillmäter den sociala distansen mellan människor en viktig roll för skamkänslans uppkomst. Personer som befinner sig mycket långt ifrån oss eller mycket nära orsakar inte vår skam. Inför den som står oss fjärran har vi egentligen inget jag. I ögonen på främlingen är vi egentligen ingenting eftersom denne inte förmår urskilja oss från andra just på grund av bristen på personlig kännedom. Därför kan, skriver Simmel, främlingen endast påverka vår jagkänsla på ett grovt och odifferentierat sätt. Det är också därför som två främlingar som råkar komma i samspråk kan vara öppna inför varandra och t.o.m. anförtro varandra de mest intima saker. Jaget som sådant är bortkopplat från relationen och med främlingen kan vi prata om saker som vi skulle skämmas över inför nära vänner, grannar eller arbetskamrater.

Inte heller den mycket nära och förtrogna relationen ger anledning till skam. Inför personer som står oss mycket nära och som har en nästan fullständig information om oss spelar en skavank, en överträdelse eller ett litet misstag inte någon roll sett i ljuset av all den information som den förtrogne har om oss. Den som älskar och håller av oss, skriver Simmel, riktar inte uppmärksamheten på saker och ting som väcker skam. Därför är det en välsignelse att ha nära vänner, fortsätter Simmel. Att ha nära vänner försätter oss i jämvikt med oss själva, vilket gör att det undertryckta jaget inte hamnar i konflikt med idén om det normala och normskapande jaget, utan banar väg för en försoning av de båda. I Simmels framställning av skam är både anonyma och intima relationer ett skydd. Men när det gäller relationer som så att säga varken är mycket nära eller mycket fjärran utan på medeldistans fungerar inte skyddet mot skam. Vid den typen av relationer kan ömsesidiga kategoriseringar uppstå. Den ene kan utvärderas av den andre och en enskild negativ information om den andre kan få stor betydelse. Medeldistanserade relationer är därför i hög grad en källa till skam.

Den andra, mer sociologiska, tanketråden hos Simmel som enligt honom är viktig för att skam skall uppstå har att göra med om den enskilde agerar som individ eller som medlem i ett kollektiv. Simmel ger exempel på att när människor agerar som en del i en grupp, förening eller sammanslutning är hon beredd att utföra handlingar som hon skulle skämmas för om hon var ensam (om att utföra dem). För en grupp, där den enskilde och det enskilda ansvaret försvinner, är bristen på skamkänsla ett kännetecknande drag. Om nu, framhåller Simmel, betoningen av jaget är den egentliga förutsättningen för all skamkänsla krävs för detta en att-vara-för-sig-själ, en självständighet för detta jag. Simmel nämner t.ex. att det är mycket vanligt bland unga människor som ännu inte har ett stadgat jag att de som medlem i en grupp eller kollektiv gör och säger saker som de som enskilda individer skulle skämmas över. En förutsättning för skam är att man uppfattar att det finns en skillnad mellan den enskildes handlingar och den andres förväntningar. Om den enskilde är helt uppslukad av gruppen är det omöjligt att uppfatta sådana skillnader. Men om, å andra sidan, den enskilde känner sig ansvarig för hela gruppen och det föreligger en diskrepans i förväntningar och faktiskt handlande kommer också den enskilde att känna skam.

Men det motsatta kan också inträffa, nämligen att vi som enskilda känner oss ansvariga för kollektivet. Simmel tar som exempel när mycket få personer infinner sig till en föreläsningssal som rymmer väldigt många. Då brukar de närvarande känna en viss förlägenhet och blygsel inför föreläsaren, som om de hade försummat något, som om det skulle

ligga dem till last att så få kommit till föreläsningen. I denna situation känner sig den enskilde som representant för hela församlingen, som genom sina tomma stolar visar en brist på intresse och aktning och som föreläsaren erfar som någonting som är personligt riktat mot honom eller henne.

Skam spelar också en central roll i Simmels essä om modet (Simmel, 1904/1957). I sin analys av upphovet till mode tillmäter han skam en viktig betydelse. Å ena sidan önskar människor variation och förändring men å andra sidan kan de också komma att känna skam om de avviker från hur andra uppträder och ser ut. Mode är lösningen på problemet eftersom man då kan förändra sig tillsammans med andra. På detta sätt kan människor undvika att bli ensamma och isolerade

i sin klädsmak och därför komma att känna skam. Det spelar ingen roll hur uppträdandet och utseendet tar sig ut så länge det är modernt. Och så länge det är mode skyddar det individen från att känna sig pinsam på grund av att hon är i fokus för andra människors uppmärksamhet.

Vi kan se att resonemanget liknar det som Simmel förde i artikeln *Zur Psychologie der Scham* om att deltagande i kollektiva handlingar kan minska risken för skam. Simmels idé om mode implicerar konformitet i tanke och handling bland en grupp i samhället, nämligen de modemedvetna, som är distanserade från andra grupper, som inte följer modets växlingar.

Den tidiga amerikanska sociologin

I början av 1900-talet publicerades två sociologiska/socialpsykologiska arbeten som båda behandlar viktiga sociologiska aspekter av skam. Det ena är sociologen Charles Horton Cooleys, som i boken *Human Nature and the Social Order* i samband med sin framställning av det s.k. "spegeljaget" behandlar skam och stolthet (Cooley, 1902/1922). Det andra är William McDougalls, som trots att hans bok *An introduction to Social*

Psychology (1908/2001) betraktas som en av socialpsykologins klassiker är relativt okänd för den svenska publiken.

Cooley tar upp såväl skam som stolthet inom ramen för sin diskussion av "spegeljaget". Både skam och stolthet uppstår som en följd av att man ser sig själv ur andras perspektiv. Hans begrepp "spegeljaget", som avser självet sociala natur, har en direkt koppling till dessa emotioner. Enligt Cooley har individens spegeljag tre huvudelement: (a) föreställningen om hur vi framstår för den andra personen, (b) föreställningen om den andras bedömning, (c) samt någon slags självkänsla, som stolthet eller förödmjukelse. Föreställningen om den andras bedömning spelar en mycket viktig roll:

Jämförelsen med en spegel leder knappast tankarna till det andra elementet, föreställningen om den andres bedömning av hur vi framstår, vilken är mycket viktig. Det som får oss att känna stolthet eller skam är inte den mekaniska avspeglingen av oss själva, utan den verkan vi föreställer oss att bilden har på någon annans sinne. Det är uppenbart eftersom personligheten och betydelsen av den andra personen i vars sinne vi ser oss själva, har en avgörande betydelse för våra känslor. Vi skäms för att verka undanligdande i närvaro av en rak och öppen person, feg i närvaro av en modig person, råbarkad i en förfinad människas ögon och så vidare. Vi föreställer oss alltid hur andra personer uppfattar oss och delar då den bedömning andra har av oss. En människa kan skryta för en person om något hon gjort, t.ex. en smart affär, som hon skulle skämmas för inför en annan person.

Cooley, 1902/1922, sid. 184-185, vår översättning

För Cooley är både skam och stolthet exempel på självkänslor. Precis som när det gäller andra självkänslor tänker vi inte på dem så länge de är någorlunda och regelbundet tillfredsställda. Många människor tänker knappast på att de innerst inne bryr sig om vad andra människor tycker om dem och vill t.o.m. förneka, kanske med indignation, att en sådan tanke är viktig för vad de gör eller tänker göra. Men detta är en illusion. Om misslyckanden, vanära eller onåd uppstår, om man plötsligt känner att ansiktena hos andra människor visar kyla eller förakt istället för den vänlighet eller aktning som man är van vid kommer man att uppleva en känsla av att vara utstött, fördriven och hjälplös. Man blir plötsligt medveten om att man funnits i andra människornas tankar.

För Cooley är känslorna skam och stolthet relaterade till de sociala bandens karaktär. Cooley definierade dock inte vad han menade med skam eller stolthet. Han tog helt enkelt för givet att läsaren förstod

vad han menade, dvs. han ansåg att skam och stolthet var entydiga begrepp.

Den andre som i början på 1900-talet behandlade skam var socialpsykologen William McDougall. Även för honom var skam en slags självkänsla. Han använde beteckningen "självbeträktande känsla" (self-regarding sentiment). Enligt McDougall utövar skam ett stort inflytande på det mänskliga beteendet. Han skriver att skam inte står någon annan emotion efter när det gäller att påverka socialt beteende (McDougall, 1908/2001, sid. 105). Han menar också att det beteende som väcker vår skam är det som gör att vi sjunker i aktning i den andres ögon (McDougall, 1908/2001, sid. 107).

Skam i ordets rätta mening uppträder, enligt McDougall, endast när den självbeträktande förmågan har blivit helt utvecklad och det är den framförallt hos vuxna. McDougall skriver att om man visar upp sidor hos sig själv för andra som man egentligen inte vill visa väcks skam. En person vars självrespekt bygger på styrka och mod kommer att känna skam om hon inför andra visar svaghet och obefogad rädsla, dvs. rakt motsatta egenskaper. Å andra sidan kommer den person vars självrespekt inte bygger på styrka och mod i samma situation att inte känna ett uns av skam.

För McDougall handlar skam inte enbart om en negativ självkänsla inte heller om att en negativ och en positiv självkänsla är i konflikt med varandra. Skam handlar om en slags skygghet i kombination med en tillplattad positiv självkänsla. Det beteende som väcker vår skam är det som sänker oss i en annan människas ögon.

Erving Goffman och Helen Lynd

Vi förflyttar oss några årtionden framåt i tiden. Som vi inledningsvis berättade förlorade sociologer under senare delen av 20-talet en hel del av sitt intresse för emotioner. Perioden från 30-talets början fram till 70-talets slut har betecknats som sociologins kognitiva period (Barbalet, 1999). Under den här perioden lider sociologin av alexitymi dvs. en oförmåga att förstå emotionernas betydelse för kunskapen om individ och samhälle. Om detta gäller för emotioner i allmänhet så gäller det för skam i synnerhet. Men det finns några undantag, t.ex. Erving Goffmans och Helen Lynds arbeten, som var för sig behandlar viktiga aspekter av skam. Erving Goffman utvecklade Cooleys tanke att emotioner uppstår ur rolltagande. Han gav många konkreta exempel på hur det känns att ständigt se sig själv genom andras ögon. Visserligen

använder Goffman mycket sällan termen skam däremot använder han termen förlägenhet (embarrassment). Trots att skam egentligen är ett centralt tema i boken *Stigma* (Goffman, 1963) nämns detta ord bara några enstaka gånger och då endast i förbigående.

Goffmans främsta bidrag till våra kunskaper om relationer är att förlägenhetens skam, eller oftare en föreställning om förväntad förlägenhet, förekommer i nästan all social interaktion. Förlägenhet är, som han själv skriver, inte någon irrationell impuls utan en del av det ordnade beteendet i sig självt och ett naturligt inslag i människors umgänge med varandra även på arbetet (Goffman, 1967).

Med begreppet "intryckshantering" (impression management) visar Goffman att undvikande av förlägenhet är en central drivkraft i mellanmänskligt beteende. Goffmans "Everyperson" är mycket orolig över vilken bild andra har av henne och försöker hela tiden visa sig själv från sin bästa sida för att undgå skam. Goffmans teorier utvecklar och levandegör Cooleys abstrakta idéer om hur skam genereras. Han pekar också på det sociologiskt mest intressanta i förlägenhet, nämligen att den uppstår som en följd av verklig, förväntad eller inbillad brist på respekt, oavsett hur obetydlig denna är. Alla människor är extremt känsliga för hur mycket respekt de åtnjuter. Denna insikt är Goffmans viktigaste bidrag till förståelsen av skammens dynamik och den gör det motiverat att räkna skam som den viktigaste emotionen vid social interaktion.

År 1958 kom sociologen Helen Lynd ut med boken *On shame and the search for identity* (Lynd, 1958). I den utvecklade hon idén att skam är en känsla som berör hela självet och inte enbart en aspekt av självet. Hon var den förste att uppmärksamma behovet av ett klart definierat begrepp om skam.

Ett problem i behandlingen av skam är att trots att det är en mycket genomgripande känsla i vårt liv så göms den ofta undan i det moderna samhället. Skam isolerar. Den som skäms har en benägenhet att dra sig undan. Bakom känslan av skam finns känslan av att bli föraktad, övergiven och avvisad. Det innebär också att det är svårt att samtala om och kommunicera skam. Det kan i sin tur leda i två olika riktningar. Det kan å ena sidan leda till förnekelse av känslan och förnekelse av det utsatta samhället vilket innebär en vägran att erkänna sären. Å andra sidan till att man erkänner skammen och inser dess betydelse som en viktig del för att lära känna sig själv och samhället.

Skam och stolthet betraktar Lynd som varandras motpoler. Skam är ett svar på förakt och åtlöje från en publik; stolthet ett svar på hyllningar och gillande.

Thomas Scheff om skam

Vi förflyttar oss ytterligare ett par årtionden framåt i tiden. Det kom att dröja fram till omkring 1990 innan någon tog Cooleys insikter om relationen mellan känslan av samklang i relationen och känslor av skam och stolthet på allvar. De ignorerades tills Thomas Scheff uppmärksammade dem i sin bok *Microsociology* (Scheff, 1990a). Visserligen citerades ofta Cooleys framställning av spegeljaget, där skam och stolthet ingår, men det förefaller som om man inte riktigt visste vad man skulle göra med hans betoning av skam och stolthet – om det överhuvudtaget hade med hans ”spegeljag” att göra. De citerades men kommenterades inte.

I sin ambition att skapa ett begrepp om skam som relaterar skam till sociala relationer tar Scheff sin utgångspunkt i tidigare sociologiska framställningar om skam (och stolthet).

Vi har kunnat se att Cooleys analyser av den sociala styrningen av självet placerar skam och stolthet som de grundläggande emotionerna. Såväl Cooley som McDougall relaterade skam och stolthet till karaktären hos de sociala banden. Goffman uppmärksammade att förlägenhet eller föreställningen om förväntad förlägenhet förekommer i all form av social interaktion. Men till skillnad från Cooley, McDougall och Lynd uppmärksammade han inte stolthet.

För Scheff är skam den klart mest dominerande känslan av alla känslor på grund av att den fyller fler funktioner än vad andra emotioner gör. *För det första* är skam en nyckelkomponent hos medvetandet och den moraliska känslan. Den signalerar moralisk överträdelse t.o.m. utan ord eller gester. Skam är vårt moraliska gyroskop.

För det andra uppstår skam i situationer när de sociala banden hotas. Skam är en signal på osäkra och hotande sociala relationer och bör därför betraktas som en relationskänsla. *För det tredje* spelar skam en viktig roll när det gäller att reglera uttrycken och faktiskt också medvetenheten om alla våra andra emotioner, som t. ex. ilska, rädsla, skuld, och kärlek. I vilken grad dessa tillåts att uttryckas beror på i vilken grad som man skäms för dem. Skäms man för att visa ilska så håller man tillbaka den känslan. Man kan skämmas så för sina emotioner att de blir fullständigt undertryckta (Scheff, 1990; Scheff, 2003).

Inom vetenskapen och i det vardagliga språket finns både snäva och vida begrepp om skam. Det snäva begreppet om skam finns i det engelska modersmålet, ortodox psykoanalys och experimentell socialpsykologi. Breda begrepp om skam finns i kvalitativ och mikrolingvistisk forskning och i traditionella samhällens modersmål. Av olika skäl vänder sig Scheff mot de snäva definitionerna av skam. Ett skäl är den avgörande roll som

skam spelar för att upprätthålla social kontroll i ett system. Därför är det, enligt Scheff, viktigt att definiera skam bredare än vad som vanligtvis görs. Vanligtvis uppfattas skam i det engelska vardagsspråket som en krisemotion som innefattar allvarlig förnedring, vanheder och vanära. Men merparten av skammen innefattar inte kriser och är inte vanhederande. Den breda definitionen av skam, som Scheff föreslår, innefattar ett brett spektrum. Från en typ av skam som han benämner vardaglig skam, t. ex. förlägenhet, som är mindre intensiv, kortvarig och upplevs öppet, till en typ av skam som väcker allmän förargelse och indignation, som t. ex. den som ryms inom det som brukar benämnas förnedrande skam och som upplevs som mycket kraftfull och långvarig.

Ett första steg i riktning mot en vetenskaplig definition av skam är att använda skam som ett samlingsnamn för en stor grupp av emotioner och känslor som uppstår när man ser sig själv negativt, även om det enbart handlar om lätt negativt, genom den andres ögon, eller enbart att man förväntar sig en sådan reaktion. Ett sådant steg skulle inkludera såväl mindre intensiva former av skam, som förlägenhet, och mer kraftfulla former som förnedring och vanära.

Det finns många närbesläktade termer eller ersättningsord för känslor som uppkommer då man ser sitt själv negativt med andras ögon, som att känna sig ”avvisad”, ”ovärdig” eller ”otillräcklig”. Scheff tar också upp det faktum att ”för mycket” aktning, ”för mycket” hänsyn och ”för mycket” respekt kan orsaka skam. Skamkänslan uppstår därför att man tycker att man får för mycket av det goda och alldeles för mycket i förhållande till vad man anser att man själv förtjänar. Således kan hyllning och känslan av att det är ”för mycket av det goda” uppfattas som att de sociala relationerna är störda, att det råder en brist på samklang som kan kännas pinsam.

Skam uppträder ofta rutinmässigt i tankarna och tar sig uttryck i anspråkslöshet, blyghet, låg självkänsla, dåligt samvete eller vad som skulle kunna kallas ”finkänslighetsskam” (Scheff & Starrin, 2002).

Det är av visst intresse att ordet stolthet i västvärlden ofta har en annan betydelse, nämligen förmäthenhet och hybris. Men Thomas Scheff vill hellre kalla sådana känslouttryck för ”falsk stolthet”, som är ett tecken på försvar mot skam. ”Falsk stolthet” känner den som ljuger och överdriver sin kapacitet och sina bedrifter. Sann stolthet är den känsla som följer av att något jag strävat efter faktiskt blev som jag ville. Det är resultatet av framgång och bekräftelse. ”Lånad stolthet” innebär att man får en bättre självkänsla genom att man identifierar sig med någon man känner respekt för. En sporthjältes bragd kan t. ex. få en hel bygd att känna stolthet.

Uppmärksammas och icke-uppmärksammas skam

Psykologen och psykoanalytikern Helen Lewis har utvecklat dels en begreppsmässig definition av skam, dels en distinktion mellan uppmärksammas och icke-uppmärksammas skam (Lewis, 1971). Båda är av sociologiskt intresse och spelar en viktig roll för Scheffs tänkande kring såväl skam som stolthet.

På grundval av sina empiriska studier av skam baserade på hundratalet utskrifter av samtal under psykoterapi bidrog Lewis till en bred definition av skam genom att föreslå att de flesta skamtillstånden tycks befinna sig bortom medvetandet. När hon studerade sina patienters utsagor ord för ord upptäckte hon en typ av skam som inte syns och märks så tydligt. Hon kallade denna skam för "unacknowledge shame", dvs. en slags icke-uppmärksammas skam.

I sina undersökningar av patienternas berättelser var de flesta skamepisoder som hon identifierade osynliga för deltagarna, de uppmärksammades varken av patienterna eller av terapeuten. Hon delade upp dessa episoder av icke-uppmärksammas skam i två grundläggande typer (a) öppen odifferentierad skam och (b) förbipasserad skam.

För Lewis innefattar öppen odifferentierad skam smärtsamma känslor som inte identifieras som skam av den person som upplever den. Snarare är det så att dessa känslor ges olika namn vilka tjänar syftet att dölja skamupplevelsen: t.ex. kände mig dum, löjlig, inadekvat, bristfällig, inkompetent, låg självkänsla, klumpig, sårbar, osäker osv.

Lewis klassificerade de odifferentierade termerna som skammarkörer därför att de uppstod i förbindelse med två andra centrala händelser (a) sammanhang där patienten tycks uppfatta sitt själv som negativt utvärderad endera av sig själv eller av andra och (b) en förändring i patientens uppträdande karaktäriserat av icke verbala markörer som störningar i talet, stamning, upprepning av ord, statistiskt tal, långa pauser, sänkt bortvänd blick, rodnad och speciellt tydligt en skarp sänkning i talets ljudstyrka, ibland så att det blir ohörbart. Värt att notera är att både verbala och icke verbala markörer av öppen skam kan karaktäriseras som döljande beteende, de verbala termerna döljer skam under en förklädd term; de icke verbala markörerna innebär ett fysiskt gömmande, bortvänd eller sänkt blick för att undvika den andres blickar och störningar i tal och ohörbart tal för att gömma innehållet i det egna talet och i de egna tankarna.

För att sammanfatta: öppen odifferentierad skam uppstår när patienten känner sig negativt utvärderad endera av sig själv eller andra visar eller icke-verbal indikation av skam (störningar i tal, sänkt eller bortvänd

blick, rodnad eller ohörbart tal) eller använder odifferentierade termer eller benämningar såsom "kände mig dum", "kände mig löjlig", "kände mig klumpig" för att beteckna den smärtsamma känslan.

Utöver den öppna odifferentierade skammen beskrev Lewis ett annat mönster av icke uppmärksammas skam som hon benämner "bypassed shame" (förbipasserad skam). I likhet med öppen odifferentierad skam börjar "bypassed shame" med en negativ utvärdering av självet. Där markörerna för odifferentierad skam är tydliga och öppna är markörerna för "bypassed shame" subtila och förtäckta. I Lewis undersökning tänkte och talade patienten snabbt och patientens kroppsliga rörelser var hastiga. Typiskt i Lewis undersökning var också att patienten upprepade en berättelse eller serier av berättelser men sällan kom till punkt. Han eller hon var intellektuellt aktiv men tycktes vara oförmögen att fatta beslut. Han eller hon hamnade i ett olösbart dilemma men kunde inte välja om han eller hon skulle göra det ena eller det andra. Ofta klagade patienten på att hon hela tiden återupplevde händelser där hon varit utsatt för kritik, blivit orättvist behandlad eller där hon gjort ett misstag. När hon första gången upptäckte "misstaget" ryckte hon till eller suckade för att sedan omedelbart börja bli fixerad vid det inträffade. Patienter klagade ofta över att hon kände sig ineffektiv. Patientens tankar tycktes vara så upptagna med olösta problem att hon var oförmögen att leva livet här och nu (Lewis, 1971).

De två mönstren av skam tycks på ytan involvera motsatta reaktioner. Vid öppen odifferentierad skam känner personen en så kraftig emotionell smärta att den hämmar och stör tanke och tal. Patienten försöker att dölja den smärtsamma upplevelsen inför sig själv och andra. Vid "bypassed shame" eller förbipasserad skam tycks den enskilde vilja undvika smärtan innan han eller hon upplever den t.ex. genom snabbt tal, snabba tankar eller hastiga kroppsliga rörelser. Både det långsamma mönstret i öppen odifferentierad skam och det uppspeedade mönstret i förbipasserad skam är nedbrytande. Båda typerna av skam är lika dolda eftersom den ena är felbenämnd och den andra undvikande. Dessa två grundläggande mönster förklarar hur skam kan komma att vara allestädes närvarande utan att man lägger märke till den.

Sociala band – skam och stolthet

Thomas Scheffs teori är relationell. Bakom hans teori finns ett antagande om att upprätthållandet av sociala band är det mest betydelsefulla mänskliga motivet. Trygga och säkra sociala band är den kraft som håller

ihop ett samhälle. I Scheffs tankeram innefattar denna kraft en balans mellan närhet och distans.

Enligt Scheff finns det ännu inte någon användbar modell inom samhällsvetenskapen för hur man bör betrakta en normal social relation. Scheffs syfte är att ge ett bidrag till utvecklingen av en modell om de sociala bandens betydelse.

Ett centralt begrepp för Scheff är sociala band. Ett socialt band är intakt i den grad det innefattar en mental och emotionell samstämdhet eller samklang mellan personer. Samstämdhet består inte bara av gemensam kunskap om innebörder utan också om långsiktiga hänsynstaganden som innefattar intentioner och uppträdande. När vi bedömer om det föreligger en samklang i relationen så gör vi det inte enbart mot bakgrund av vad den andre säger utan utifrån den andre personens hela uppträdande.

Scheff menar att konflikter där parterna till vissa delar är samstämda har en annan kvalitet än sådana där de inte är samstämda. Till och från kan konflikter vara konstruktiva i den grad som parterna är samstämda och destruktiva när de inte är samstämda.

När de sociala banden är intakta tjänar konflikter ett syfte av förändring och ömsesidig anpassning. Även i ilskans hetta identifierar vi motståndaren som en person som vi, också när det gäller aggressiva handlingar är upprätthållandet av sociala band en viktig angelägenhet. Prestige som ett motiv implicerar intakta band eftersom personen eller gruppen är bekymrad över sin image i den andres ögon.

Relationerna mellan samklang/samstämdhet och sociala band är inte självklara utan behöver förklaras. Ett säkert och tryggt socialt band i djurriket kräver inte någon intellektuell och emotionell samstämdhet därför att banden är bestämda av genetiskt nedärvda mekanismer. Men hos människan finns inga genetiska garantier av den arten. Knytandet av sociala band bland vuxna har en provisorisk kvalitet. För vuxna gäller att vid varje givet tillfälle kan de sociala banden byggas, skyddas, repareras eller skadas. Signalsystemen för sociala band är komplexa och tvetydiga. Samtal som helt och hållet innehåller utbyte av tankar och som ignorerar hänsyn och emotioner kommer sannolikt att skada de sociala banden mellan de interagerande.

Det moderna samhället utgör på ett sätt ett större hot mot de sociala banden än vad äldre tiders samhällen gjorde. I och med social och geografisk mobilitet och det fria flödet av information har moderna samhällen en förändringspotential som var otänkbar i traditionella samhällen. Även om sådana förändringar har fördelar orsakar de också en hel del nackdelar. Alla sociala band befinner sig i riskzonen. Det är inte bara ett eller annat band som är hotat utan alla band. Anknytning till andra är aldrig helt tryggt.

Anta, skriver Thomas Scheff, att alla människor har behov av att tillhöra, behov av ett nät av trygga sociala band. Anta samtidigt att de flesta människor inte får dessa behov tillfredsställda. Om detta skulle vara fallet så befinner sig människor i moderna samhällen i en mycket osäker situation. Den väv av sociala band som behövs finns inte där och om man vore medveten om det så skulle varje moment av det dagliga livet vara utomordentligt smärtsamt. Hur skyddar då samhället sina medlemmar mot denna smärta frågar sig Scheff? Ja, ett försvar skulle vara att helt förneka existensen av de sociala bandens betydelse.

Moderna samhällen har, menar Thomas Scheff, institutionaliserat två typer av försvar mot förlusten av säkra sociala band. *Den ena* typen utgörs av myten om individualism och förnekandet och undertryckandet av emotioner som är associerade med sociala band – skam och stolthet. *Den andra* utgörs av myten om förnekandet av komplexiteten i mänsklig verksamhet – myten att det är lätt att förstå sig på människan.

Sammanfattningsvis signalerar skam och stolthet i Scheffs teori tillståndet i de sociala banden mellan människor. Skam är tecken på otrygga och hotade sociala band och stolthet tecken på trygga och säkra sociala band. Dessa emotioner har således en tydlig signalfunktion när det gäller de sociala banden. Om så inte skulle vara fallet skulle tillståndet i de sociala relationerna vara svåra att observera. Inspirerade av bl.a.

Norbert Elias arbeten har Thomas Scheff utvecklat en typologi över sociala band och emotionella tillstånd som vi kortfattat behandlar nedan.

Isolerad	Integrerad	Uppslukad
Osäker och otrygg relation	Säker och trygg relation	Osäker relation
JAG – vi-relation	Jag – Vi-relation	jag – VI-relation
Förbipasserad skam	Stolthet	Öppen skam

Figur 1. Typologi över social integration, sociala band och skam/stolthet. Fritt efter Scheff (1997, sid. 104).

De sociala banden kan vara av tre slag. I "JAG-vi"-relationer är individen mer eller mindre socialt isolerad och därmed mer eller mindre avskild från andra människor. Individen ingår inte i några sociala nätverk som kännetecknas av ömsesidigt förtroende och tillit. Den skam som gör sig gällande är i huvudsak den förbipasserande skammen som är en skam som utmärks av snabbt tal, snabba tankar, snabbt beteende men mycket lite av medvetna känslor.

I "Jag-Vi"-balanserade förhållanden finns en ömsesidighet vad beträffar förtroende och respekt. Individen ingår i ett socialt sammanhang men utan att behöva undertrycka väsentliga delar av sig själv. Det känslomässiga tillståndet här är stolthet.

I "jag-VI"-förhållandet är individen uppslukad av gruppen. Exempel på sådana förhållanden är politiska och religiösa sekter. Individen tvingas uppge väsentliga delar av sig själv och blir då uppslukad av gruppen. Till det yttre kan det se ut som att gemenskap råder eftersom individerna är så sammansvetsade. Den skam som kan uppstå är öppen och därmed mycket plågsam. Öppen skam markeras med förvirring och kroppsliga reaktioner som rodnad, svett och snabb hjärtverksamhet, disorganiserade tankar och uttryck.

Relationerna i hela samhället kan, enligt Scheff, vara fysiskt intakta men baserade på osäkra sociala band. I sådana samhällen kan vi förvänta oss att finna individer som är villiga att acceptera sådana relationer som inte tillgodoser deras grundläggande behov därför att det trots allt känns bättre med en otillfredsställande relation än att vara ensam och isolerad.

Som framgått har skam och stolthet för Scheff en viktig signalfunktion med avseende på de sociala banden. Stolthet och skam fungerar

i idealsituationen som intensiva och automatiska kroppsliga signaler för förhållandena i systemet som i annat fall vore svåra att observera, nämligen tillståndet i ens sociala band till andra. Stolthet är signalen för intakta sociala band och skam signal för skadade eller hotade sociala band. Den tydligaste yttre markören för stolthet är idealt att hålla upp huvudet inför publik och att titta andra i ögonen på ett respektfullt sätt, vilket innebär att man i tur och ordning tittar och tittar bort. Vid öppen skam krymper man, vänder bort eller sänker blicken vilket innebär att man bara kastar en förstulen titt på den andre. Vid förbipasserad skam stirrar man oavbrutet och försöker att stirra ut den andre.

Stolthet och skam fungerar som instinktiva signaler både inför en själv och de andra för att kommunicera tillstånden i de sociala banden. Vi reagerar automatiskt på bekräftelser och hot mot de sociala banden. Men en samhällskultur och en omgivning kan förmå oss att dölja och förneka dessa signaler om den är tillräckligt ihärdig och uthållig. Och, menar Scheff, om idén om nödvändigheten av trygga och säkra sociala band är undertryckt i moderna samhällen då kommer också skam och stolthet och dess naturliga uttryck att vara systematiskt undertryckta.

I moderna samhällen verkar det som om vuxna människor inte gärna vill visa stolthet eller skam. Och detta, menar Scheff, är problematiskt. Det tycks vara så att skamkänslor och känslor av stolthet i sig själva framkallar skam. För vuxna är det tydligt att skam inte bara är en biologisk process utan också i övervägande grad ett socialt eller kulturellt fenomen.

Skam och konformitet

Scheff ställer sig frågan vad det är som gör att vi fogar oss och ställer in oss i ledet även när vi inte önskar göra det, t.ex. när vi ställer oss bakom gruppens uppfattning trots att vi egentligen tycker något annat. Sociologins svar är att konformt eller likformigt beteende uppmuntras genom ett system av sanktioner, belöningar och bestraffningar. Vi räknar med att vi blir belönade om vi fogar oss och bestraffade om vi inte gör det. Men oftast fogar sig människor även när det inte finns några tydliga formella sanktioner av belöningar och bestraffningar. Formella sanktioner är oftast otympliga och dyra och oftast behövs de inte för det finns uppsättningar av informella sanktionssystem som både är effektiva och billiga och som för det mesta också är osynliga. Och det är just dessa informella och osynliga sanktionssystem som Scheff har i

tankarna när han ställer sig frågan om varför människor fogar sig trots att vi egentligen inte vill det och trots att det inte finns några tydliga formella sanktionsmedel.

Goffman noterade att emotionen förlägenhet eller förväntan av förlägenhet spelar en framskjutande roll i socialt samspel. När vi presenterar oss för varandra riskerar vi att bli avvisade. Den form avvisandet tar kan vara uppenbar men i de flesta fall är den mycket subtil. Beroende på avisandets intensitet och tydlighet leder det vanligen till en smärtsam upplevelse av förlägenhet, skam eller förnedring. Skam är ett inslag i de flesta sociala samspel inte därför att människor ofta känner skam utan därför att de ofta är beredda på att de kan komma att känna skam och agerar på ett sådant sätt att skammen undviks. Men när vi, å andra sidan, blir uppmärksammade och känner att vi är accepterade på det sätt som vi presenterar oss själva känner vi oss väl till mods. Vi blir belönade med den angenäma emotionen stolthet.

Thomas Scheff menar att den grad av hövlighet och respekt vi åtnjuter bygger upp ett subtilt och kraftfullt system av informella sociala sanktioner. Respekt och hövlighet ledsagas av emotionen stolthet och brist på respekt och hövlighet ledsagas av emotionen skam. Hög grad av respekt och hövlighet är inbjudande signaler, medan låg grad eller avsaknad av respekt och hövlighet är avvisande signaler. Det är också detta subtila och kraftfulla system som gör att vi känner att den påverkan som riktas mot oss att foga oss känns som någonting tvingande. Det känns som ett slags "måste".

Scheff kallar det här informella systemet för "the deference-emotion system". Det kan även vara offentligt. På den ena kanten återfinns t.ex. ceremonin att bli belönad med regeringens eller konungens hedersmedalj, som illustrerar den högsta graden av respekt och hövlighet som förmodas ge upphov till stolthet hos individen. På den andra kanten finns den vanhedrande juridiska åtalsproceduren som är motsatsen till respekt eller hövlighet och som kan antas ge upphov till skam hos åtalade. Idén om vanära tycks förutsätta en sammanfogning av både publika och privata sidor, yttre degradering och inre skam.

Scheff menar att "the deference-emotion system" praktiskt taget fungerar hela tiden även när vi är ensamma, eftersom vi kan föreställa och föregripa dess rörelser i detalj.

Till skillnad från det formella systemet är "the deference-emotion system" i realiteten ögonblickligt, osynligt och billigt. Dess brist på synlighet gör det svårt att beskriva dess drag eftersom det tas för givet.

Med hjälp av sitt "the deference-emotion system" försöker Thomas Scheff att sammanfoga sidor hos Erving Goffman och Helen Lewis.

Scheff menar att fastän skam och stolthet impliceras i Émile Durkheims texter om social påverkan så nämns de inte vid namn. Goffman uppmärksammade vad som sker mellan individer och han exkluderade den inre sidan av emotioner. Han försökte inte heller att beskriva interaktionen mellan yttre och inre processer. Lewis, å andra sidan, behandlar enbart den inre processen av skam.

Erving Goffmans analys innefattar föreställningen om en mellanmänsklig känslöfalla som innebär att man har en benägenhet att skämmas för att den andre skäms, man blir förlägen av den andres förlägenhet, det känns pinsamt att se den andre lida osv. Helen Lewis tar upp den inommänskliga känslöfällan som innebär att man skäms för att man skäms. Hon kopplar också samman ilska och skam och som vanligtvis tar sig uttryck i hjälplös ilska men som under vissa förhållanden också kan ta sig mer intensiva uttryck, som t.ex. förödmjukande vrede.

Genom att kombinera Erving Goffmans sociala analys med Helen Lewis psykologiska kan man, enligt Scheff, komma åt den extraordinära kraften i "the deference-emotion system". Detta system uppstår både inom och mellan individer.

Ömsesidigt konformt beteende har under vissa förhållanden en tendens att bli självförstärkande. Ömsesidig konformitet och respekt leder till stolthet och medkänsla, vilket leder till ytterligare konformitet som leder till mer positiva känslor osv. Men konformiteten kan också vara överdriven och rigid och då ledsagas den av en slags "patologisk skam" som i längden är söndrande. Exempel på detta är den överdrivna konformitet som krävs av medlemmarna i politiska och religiösa sektorer.

När de interagerande individerna eller grupperna avvisar varandra genom t.ex. ömsesidig kritik, ömsesidigt förolämpande, ömsesidiga kränkningar, och de emotioner som denna ömsesidiga kritik ger upphov till inte uppmärksammas kan "the deference-emotion system" uppvisa en, vad Scheff benämner, malign form som innefattar en kedjereaktion av skam och ilska mellan och inom de interagerande. Denna kedjereaktion, eller explosion som Scheff kallar den, är vanligtvis väldigt kortvarig, kanske bara några sekunder lång. Men den kan också visa sig i ett långvarigt bittert hat som t.o.m. varar en hel livstid. Det kan uppstå mellan individer och mellan grupper, t.o.m. mycket stora grupper. En kedjereaktion av hat mellan grupper kan pågå under längre tid än livstid. Den kan överföras från en generation till en annan.

Scheff skriver att "the deference-emotion system" som det representeras i sekvenser av ära, förnedring, revansch osv. kan komma att bestämma ödet för individer och nationer, civilisationer och faktiskt tillståndet i världen och mänskligheten som helhet. Befolkningsgrupper

och länder som upplever att de blivit förnedrade och förödmjukade kan komma att kräva en blodig hämnd. Denna känsla kan komma att föras vidare från generation till generation. Flera krig och konflikter har sin grund i förnedring som utmynnat i krav på hämnd och revansch. Detta tema utvecklar Thomas Scheff i boken *Bloody Revenge* (1994).

* * *

I det här kapitlet har vi behandlat ett antal sociologers syn på skam. I början av förra århundradet var skamkänslan av intresse för flera sociologer, bl.a. Charles Horton Cooley och Georg Simmel. I mitten på 1900-talet var den känslan betydelsefull i de båda amerikanska sociologerna Helen Lynds och Erving Goffmans vetenskapliga arbeten. Några årtionden senare sker en viktig utveckling av tänkandet kring skam i och med Thomas Scheffs arbete med att utveckla en emotionell/relationell teori. Skam är i Scheffs teori ett tecken på otrygga och osäkra relationer medan stolthet är ett tecken på trygga och säkra relationer.

Vi går nu över till att i nästa kapitel beskriva några ofta uppmärksammade företeelser i det som brukar benämnas moderniteten. Vi kommer inledningsvis att fokusera på riskbegreppet och de känslor som kan förknippas med detta. Därefter diskuterar vi hur det moderna samhället med dess risker påverkat människors tillit till sig själva, till sina medmänniskor och till samhällets institutioner. Vi diskuterar också tillitens motsats, stigmatiseringen, dvs. den process där upplevda riskgrupper stämplas som avvikare.

6 Risksamhället och dess emotioner

Den röda tråden i detta kapitel är möten mellan människor och mellan människor och institutioner. Inledningsvis behandlar vi riskbegreppet som vi betraktar ur två perspektiv. I det första perspektivet betraktar vi begreppet i ett folkhälsosammanhang. Människor har i sin vokabulär införlivat risk och därmed också risktänkande. Vi har med hjälp av vårt nyvunna risktänkande lärt oss att kalkylera risker. Vi har blivit varse nya faror som skapar rädslor men också uppmanar till handling. Upplevda risker kan leda till handlingsförlamning och fruktan men också till att människor företar sig något som ökar deras chanser till ett bra liv. Else-Britt Kjellqvist (2001) uttrycker denna dubbelhet väl i sin bok om skam och skamlöshet när hon beskriver skillnaden mellan den vita skam som paralyserar människor, som ödelägger och förlamar, och den röda skam som bultar av liv och hjälper oss att värna våra intressen.

Vårt andra perspektiv är mer direkt känslorelaterat. Här berörs risken att hamna i känslokriser av olika slag, t.ex. de vådor det ofta innebär att behöva skämmas. Vi illustrerar detta med stöd av ett uppmärksammat rättsfall där en läkare till synes helt omotiverat dödar sin familj. Exemplet som återgetts såväl i bokform som på film visar hur långt människor är beredda att gå för att undvika risken att tappa ansiktet. Vi diskuterar också de upplevda riskernas balsam – tilliten. Här belyser vi såväl tilliten till samhället med dess institutioner som självtilliten – känslan av att kunna lita till egna krafter i trängda situationer. Tillitstemat illustreras med ett resonemang hämtat från Göran Rosenbergs bok *Plikten, profiten och konsten att vara människa* (2003), där han problematiserar risken för att långsiktiga överväganden skall gå förlorade om det som skapar och